

A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához*

1. A hangnak négy tulajdonsága: minősége, időtartama, erőssége és magassága (vö. pl. LAZICZIUS, Fonétika 146). Amit a nyelvtudomány általában a hang minőségének nevez ebből, azt a rokon tudományok nem ritkán a hang színeként emlegetik, sőt ez az elnevezés nem példátlan nálunk sem, legalábbis akkor, amikor rokon magánhangzókkal kapcsolatban (pl. *o—u*, *o—ö* stb.) a köztük levő hangszínbeli különbségekről beszélünk. A hang tulajdonságait s ezek fizikai ismertető jegyeit MOLNÁR IMRE így foglalja össze: „1. a kilengés nagyságával mért hangerő; 2. a rezgések másodpercenkénti számával mért magasság; 3. a hangnak a folyamat tartamával mért időtartama; 4. a megszólaló felhangoktól függő hangszín” (Eufonetika. Különnyomat az Orsz. M. Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 1947/48. tanévi Értesítőjéből). Megjegyzi még hozzá: „Az erő és az idő általános, a szín és a magasság pedig speciális tulajdonság. Az első kettő kapcsolja a hangjelenségeket az általános mozgásjelenségekhez” (i. h.). Igen érdekes továbbá még az, ahogyan a beszédhangokat, illetőleg az emberi beszédet megpróbálja elhelyezni a hangjelenségek között általában: „A speciális tulajdonságok szabad vagy kötött volta szerint oszlanak az összes hangjelenségek négy fő csoportra. Kötött magasság és szabad szín jelenti az emberi zenét, szabad magasság és kötött szín az emberi beszédet, kötött magasság és kötött szín az emberi éneket, végül szabad magasság és szabad szín az egyéb hangjelenségeket, amik az előbbi háromba nem sorozhatók” (i. h.).

Hogy a hangtulajdonságok bármelyikét vizsgálhatjuk mint jelenséget önmagában, másrészt viszont mint valamely rendszer tagját a többihez viszonyítva, azt minden nyelvész elismeri, aki abszolút és relatív hangszínről, időtartamról, erőről és magasságról beszél (pl. TOLNAI: MNy. XI, 54—6). Szükséges ez a megkülönböztetés már csak azért is, mert nincsen olyan hangjelenség, amelynek egyszerre meg ne lenne ez a négy tulajdonsága, s így nincs olyan beszédhangunk sem, amelyiknek jellemző színén (minőségén) kívül (ami persze már maga is relatív szín) ne lenne időtartama, ereje és magassága is. Ám a nyelvészt a hangnak e tulajdonságai nem nyers valójukban érdeklik, hanem egymáshoz viszonyítva a rendszerben: a kisebb és nagyobb időtartam

* Kidolgozott, kibővített részletek abból az opponensi véleményből, amelyet ANTAL LÁSZLÓNAK „A fonéma fogalmának tisztázásához” című, 1956-ban benyújtott kandidátusi értekezéséről készítettem. Minthogy a dolgozat nem jelent meg nyomtatásban, a figyelemre méltó munkával kapcsolatos egyetértő megjegyzéseimet itt el kellett hagynom, s csak olyan kérdésekkel foglalkozhatom, amelyeket a szerző nem érintett, vagy az én felfogásomtól eltérő módon szemlélte, illetőleg fogalmazott meg; s ezekkel is csak úgy, hogy nem vitázom vele. De az itt kifejtettek talán enélkül is megérthetőek, hiszen e kérdésekben általában opponensi jelentésem sem ANTALT bírálta legfőképpen, hanem a hagyományos fonológiai iskolát.

mint relatív rövidség és hosszúság, ugyanígy a kisebb vagy nagyobb erő mint relatív hangsúlytalanság vagy hangsúlyosság, a kisebb vagy nagyobb magasság mint a relatíve mélyebb vagy magasabb hangmenetű részek tulajdonsága.

A hang négy tulajdonságát a nyelvek más és más módon használják fel: részben szavak hangtestének felépítésére és egymástól való megkülönböztetésére, részben pedig egyéb jelölő funkciókban. A hangszínbeli különbségeket a legtöbb nyelv felhasználja szavak hangtestének megalkotására és megkülönböztetésére; így monofón és polifón nyelveket megkülönböztetni nemigen lenne értelme. Az időtartamot már kevesebb nyelv használja fel e célra, s ezért érdemes különbséget tennünk monokrón és polikrón nyelvek között; amint meg kell tennünk a különbséget a szóhangsúlyt nem ismerő és ismerő monosztrón és polisztrón, másrészt a szóhanglejtést nem ismerő és ismerő monotón és politón nyelvtípusok között is. E három hangsajátság mindegyikét aligha használja szavak hangtestének felépítésére és megkülönböztetésére bármelyik nyelv is; egyet-egyet közülük azonban — a hangszín felhasználása mellett — meglehetősen sok (vö. D. JONES, *The phoneme* 15; GYÖRKE JÓZSEF: MNy. XLIII, 8—10).

A fonológiának mint „a nyelv (Sprachgebilde, langue) hangtanának” (erre l. TRUBETZKOJ: TCLP. VII, 15) tulajdonképpen e sajátságok mindegyikével kell foglalkoznia, legalább oly mértékben, amilyenben ezeket az egyes nyelvek szavak hangtestének felépítésére és egymástól való megkülönböztetésére használják. E munkából azonban sok minden hátra van még. — A továbbiakban néhány ponton megpróbálnék egy-két kérdést közelebb vinni a tisztázáshoz, vagy legalábbis vitára feltenni.

2. A fonéma fogalmához. — A hangoknak minőségi (azaz hangszínbeli) különbségeit vizsgálva a nyelvtudomány fejlődésének egy bizonyos fokán elváltak egymástól azok a fő hangtípusok, amelyek szavak hangtestének felépítésére és egymástól való megkülönböztetésére alkalmasak és használatosak, s azok az árnyalatok, amelyeknek nincsen ilyen szerepük, legalábbis azzal a fő típussal szemben, amelyhez sorolhatók. A nyelvileg értékes hangokat a tudomány fonémáknak nevezte el (vö. LAZICZIUS: NyK. XLVIII, 2).

A fonéma felfedezésével párhuzamosan került előtérbe az is, hogy a nyelvben található olyan szópárok, amelyek csak egyetlen fonémájuk minőségében különböznek egymástól (pl. *lép—gép*). S mivel a fonémák maguk is különféle rokonsági fokokat mutatnak egymással, köztük olyat is, amelyben az egyik fonéma csak egyetlen képzési sajátságban tér el a másiktól (pl. *k—g*), a fonológusok figyelme egyre jobban a különbségek, a szembenállások felé fordult; s a tudományág művelői hamarosan azokra a példákra vetették magukat, amelyekben két szó hangtestének különbségét egyetlen fonémának egyetlen sajátsága hordozza (pl. *kép—gép*). S mivel SAUSSURE is azt hangsúlyozta, hogy az elemek rendszerbeli helyét a többi rendszertagtól való különbségük határozza meg — hiszen a *père* és a *mère* szó között is, mint írja, „il n’y a qu’opposition” (*Cours de linguistique générale*² 167) —, a fonológia a fonémák tanából egyre inkább a különbségek, a szembenállások tanává vált, s maga a fonéma is nyelvi eszközből szembenállások komplexumává. A fonológia alaptételeinek jeles összefoglalója, TRUBETZKOJ, már ezt a meghatározást adja: „das Phonem [ist] die Gesamtheit der phonologisch relevanten Eigenschaften eines Lautgebildes” (TCLP. VII, 35); amelyben a „phonologisch relevant” azokat a hang-

ellentéket jelöli, melyek az adott nyelvben két szó intellektuális jelentését elválasztják, megkülönböztethetik (i. h. 30, 32). De az ellentét nemcsak a fonéma funkciójában, hanem rendszerbeli helyében, jellegében is döntő súlyra jut: a hang fonológiai tartalma — meghatározása szerint — foglalata a fonéma minden fonológiailag releváns sajátosságának, azaz minden olyanak, ami a fonéma változataiban közös, viszont megkülönbözteti ugyanazon nyelvnek vele leginkább rokon fonémáitól is (i. h. 59). Sőt már a fonetikai vizsgálatot közvetlenül követő fonológiai leírás első lépése sem más szerinte, mint az adott nyelv jelentésdifferenciálásra alkalmas hangellentéteinek felfedése (i. h. 17).

A fonéma tehát — akár a szóban, akár a fonémák rendszerében nézve — nem pozitív, hanem negatív jelenség nála: különbségek komplexuma, illetőleg a szóalakok különbségi jegye (i. h. 34). A fonémának vannak ugyan tulajdonságai — ezt ő is elismeri —, ámde ezek csak az oppozíciós rendszerben nyernek disztinktív értéket (i. h. 85).

Ez a felfogás azonban túlzottan egyoldalú és merev. Azt helyesen ismeri fel, hogy a különbségek igen fontosak akár a fonémák, akár az egyes szavak hangteste között; de elfelejti, hogy különbség csak ott lehet, ahol — részlegesen — egyezés is van. S minél kisebb különbségekkel foglalkozik a fonológia, annál nagyobb mértékű egyezésekkel kell számolnia. A *k* és a *g* közötti különbség azért hordozhatja magában a zöngétlenség, illetőleg zöngesség, mert egyéb tekintetben a *k* és *g* egyeznek egymással; s a *kép* és *gép* különbségét is éppen azért jelezheti a *k* és *g* különbsége, mert a két hangtest¹ egyéb tekintetben teljesen megegyezik. — Másrészt elfelejti azt, hogy ahol egyezés és különbség van, ott mindig valami egyezik és valami különbözik, tehát a két egymástól különböző dolog nem negatív, hanem pozitív jelenség, még ha magát a különbséget negatívumnak fogjuk is fel. S a fonémát vizsgálva valóban minden mozzanatnál pozitív sajátosságaiba botlunk. Ha nem így lenne, a magyar *ég* szót ejthetném akár így: *éγ*, akár így: *éη*; hiszen egyik kiejtett mediopalatalis hang sem esik egybe a *k*-val, s így a kiejtett szóalak az *ék*-kel. Hogy mégsem így ejtjük, az éppen azért van, mert mediopalatalis mássalhangzó-párunkat nemcsak az jellemzi, hogy az egyik *k*, a másik meg különbözik ettől, hanem az — és főleg az —, hogy az egyik mediopalatalis orális zöngétlen explosiva, a másik pedig ezzel megegyezően mediopalatalis orális explosiva, de zöngés. (Hasonlóan: REFORMATSZKIJ: IzvAN. OLJa. 1952/5: 473; SZPIRKIN: uo. 475; LITKIN: uo. 1953/1: 48.)

Ezért érthetetlen a fonológia mesterének az a gondolatmenete, illetőleg az a következtetése, amelyet a német *k* hanghoz fűz. Szerinte a *k*-t a következők jellemzik: 1. zárhang (a *ch*-val szemben), 2. orális (az *η*-nel szemben), 3. feszült nyelv- és ernyedtt gégeizom-működéssel keletkezik (a *g*-vel szemben), 4. nyelvhati hang (a *t*, *p*-vel szemben). Azt maga is észreveszi, hogy e hangot zárhang jellege a *t*, *p*, *tz*, *pf*, *d*, *b*, *g*, *m*, *n*, *η* hanggal, orális képzése a *g*, *t*, *d*, *p*, *b* hanggal, zöngétlensége a *p*, *t*, *ss* (= *sz*), *f* hanggal, nyelvhati képzése a *g*, *ch*, *η* hanggal egybekapcsolja. Nyilván annak is tudatában volt, hogy amikor

¹ A hagyománytól eltérően nem szóról beszélek itt és a továbbiakban, hanem következetesen csak a szó hangtestéről. A fonéma csak ennek építő eleme, nem a szónak. A jelentéshez épp ezért nem a fonémának van közvetlen köze, hanem a fonémákból felépült kész hangtestnek, mint egésznek. Erről később bővebben is; most csak felhívtam a figyelmet arra, hogy a szóhasználati eltérés felfogásbeli különbség megnyilatkozása.

zárhangú jellegét az η -nel, zöngétlenségét a g -vel stb. szemben emeli ki, azokkal más tekintetben (a képzés helye, illetőleg módja is) egyező mozzanataira is rámutat. Még azt is helyesen látja, hogy a k hangot nem egyik vagy másik sajátsága teszi k -vá, hanem a felsoroltak $e g y ü t t e s e$. S mégis így vonja le a következtetést: a fenti szembeállítások mutatják, hogy a fonémát a különbségek rendszerében elfoglalt helye határozza meg (az egészre l. TRUBETZKOJ: i. h. 59—60).

TRUBETZKOJ itt aligha vette észre azt a jelentős logikai ugrást, amelyet a bizonyítástól a következtetésig megtesz. Mert ha a fonémát a különbségek jellemeznék csupán, akkor így kellene megfogalmaznia: a k hang nem réshang, nem nasalis, nem zöngés és nem nyelvközépi vagy nyelvhegyi. De nyilván ő is tudja: nagy bajba jutnánk \emptyset meghatározással, mert ebbe a k -n kívül igen sok minden belefér (pl. minden magánhangzó is; de a mássalhangzók közül is pl. az l , r), s ezért a megszorítást ki kellene egészíteni még jó néhány további negatívummal. — Az elmondottak ugyanis egyáltalában nem azt bizonyítják, amit ő következtet belőlük, hanem az ellenkezőjét: hogy a fonémának nem negatív, hanem pozitív meghatározást kell adnunk, hogy a fonémát nem a különbségek teszik önálló hangeszközzé, hanem elidegeníthetetlen $s a j á t s á g a i$. Sőt még többet is mutat ez. Annak dialektikus bizonyítása tulajdonképpen, hogy a fonéma $r e n d s z e r t a g$ is, $m e g e g y e d$ is, mégpedig ugyanazon pozitív sajátságai alapján rendszertag, amelyek alapján individuum. Mi teszi rendszertaggá? Mind a négy sajátsága, mely részlegesen egyezik más fonémákkal, s így szorosán kapcsolja ebbe vagy abba a sorba. S mi teszi individuummá, önálló egyeddé? Ugyanaz a négy felsorolt sajátsága, melyek ilyen komplexumokban sehol másutt, egyetlen más fonémában sem találhatók meg.

S így van ez a szavak hangtestével is. Azt sem teszi önállóvá, a vele szembeállíthatótól eltérő szóvá, hogy különbözik tőle, hanem az, hogy pozitív sajátságai vannak: fonémákból áll, mégpedig fonémáknak olyan komplexumából, amely csak benne olyan és másban már más.

3. A fonéma funkciójához. — A fonológia abban a korszakban alakult ki, amelyikben az alaktan mellé a jelentéstan is. Ez a sajátos helyzet determinálta, hogy ahogyan a szóban és a nyelvtani elemben (képző, rag stb.), úgy a hangban is kettősséget keressenek, mégpedig itt is alak és jelentés kettősségét. Így jutott el a fejlődés TRUBETZKOJnál addig a meghatározásig, hogy a fonológia csak a nyelvben meghatározott funkcióval bíró hangokkal foglalkozik (i. h. 14); amit LAZICZIUS így fejez ki: „a hang csak akkor foném, ha értelemmeghatározó vagy alaktani szerepet tölt be” (NyK. XLVIII, 15).

A fejlődésnek ezen a fokán a fonéma teljesen a bühleri hármaskörhöz kötődött. Mit jelent ez? A nyelvre és elemeire BÜHLER olyan tételt állított fel, amely szerint annak három funkciója van: a beszélő valamit kifejez vele, ez a valóságnak egy darabját $\acute{a} b r \acute{a} z o l j a$, s ugyanakkor $f e l h \acute{i} v j a$ a hallgatót valamiféle cselekvésre vagy legalábbis állásfoglalásra. A mondatra és a szóra nézve is vitathatnánk ezt; ám az most messze vezetne. De a fonémára való szinte megfontolás nélküli átvitelét (vö. TRUBETZKOJ: i. h. 17; LAZICZIUS: Proceedings II, 58—9; vö: Általános nyelvészet 30) már semmiképpen sem fogadhatjuk el. Pedig LAZICZIUS megnyugtatóan ezt mondja: „Aki egyszer megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy a nyelvi jel egyszerre három irányban működik, a tárgy, a jelvevő és a jeladó irányában, annak már eleve természetesnek látszik az a gondolat, hogy a nyelvi jelek $e l e m e i n e k$ is ilyen tulajdonságokkal kell bírniuk” (Általános nyelvészet 71).

LAZICZIUSnak ebben az axiómaszerű megfogalmazásában elég nagy logikai csúszás van. Ő úgy fogja fel a fonéma és a hangtest viszonyát, mint a rész és az egész viszonyát; holott az alsóbb és a magasabb kategória, a felhalmozódó mennyiség és az ebből létrejövő új minőség viszonya van közöttük. Mert az igaz ugyan, hogy ha a fa ég, akkor szilánkjai is éghetők; ámde aki azt képzelné, hogy a hajó vas testének egy szilánkja vagy akár egy nagyobb darabja fenntartja a vízen, mivel a hajónak ez volt a funkciója, az igen keservesen ráfizetne tévedésére. S egyáltalában nem látszik „elevé természetesnek” az a gondolat sem, hogy annak a gépnek, amely mint egész hatalmas felületeket képes simára lecsiszolni, valamelyik fogaskerekével akár csak egy zsebkést is kifelhessünk.

A fonéma — a bühleri hármasságnál maradván — nem ábrázol, nem hív fel, és nem fejez ki semmit. Nem is ez a funkciója. A fonéma a nyelvnek szavak hangtestének felépítésében és megkülönböztetésében önálló eszközként használt eleme. Funkciója: hogy többedmagával (ritkán egymagában, de akkor is hangcsoporttal egyértékűen) hagyományos és társadalmilag érvényes kapcsolatokba lépve konvencionális jelentést hordozó hangtestek alkotásában vegyen részt. A hangtest funkciója tehát a jelentéshordozás és -megkülönböztetés; a hangra ebből nem jut semmi, annak feladata csupán a jelentést hordozó hangtestek megalkotása és egymástól való megkülönböztetése, — s ez sem kis feladat. (Hasonlóan: az IzvAN. OLJa. szerkesztőségi cikkében: 1953/6: 551; AHMANOVA, Fonologija 12, 14; TAMÁS: MNy. XXXV, 274, 280).

DE GROOT szerint a fonéma funkciója: hogy felismerhető és azonosítható lévén, jel értékű szavak és szórészek felismerését, azonosítását lehetővé tegye vagy megkönnyítse (TCLP. IV, 125). SOLTAVA szerint a beszédhang a beszéd-folyamatban megjelenő hangsor legkisebb egysége, amely határozott képzési időt kíván, s amelyet az ember felismer, azonosít, s így kombinációi segítségével felismerhető, azonosítható nyelvi formákat hozhat létre (id. TRUBETZKOJ: uo. VII, 41). Bennünket e definíciók egyike sem elégíthet ki, mert az azonosítás mellett — bár másodlagosan s következményként — nyilván a megkülönböztetés is fontosnak tartjuk. — De — ellentétben TRUBETZKOJjal — szerintem nem úgy áll a kérdés, hogy az azonosíthatóságnak feltétele a különbözőzés (így i. h. 41), hanem éppen fordítva: hogy a különbözőzésnek feltétele a részleges azonosság. Hiszen miért értem meg a *kör* szót? Azért, mert abból a $k + ö + r$ fonémakapcsolatból áll, amelyhez hagyományosan ez a jelentés asszociálódik, nem pedig azért, mivel a beszélő nem azt mondta, hogy *pör*, *tör*, *köd*, *köt* stb. S ami áll a szóra, még inkább a fonémára. Igaza van JONESnak: a megkülönböztető erő nem tartozik a fonéma definíciójába, hiszen pusztán következménye a fonéma természetének (i. m. 14; hasonló értelemben l. tölem: I. OK. IX, 15).

A különbségelméletből logikusan következik az *ö k o n ó m i a* elve is: hogy minden szóban annyi fonéma kell s úgy elrendezve, hogy hangteste különbözzék a többi hangtestektől (TRUBETZKOJ: i. h. 34; LAZICZIUS: Proceedings II, 59). — A valóságból egészen más következik. Hiszen a valóságban *potroh* és *putri* szavunk is van, noha az ökonómia sémái szerint elég lenne belőlük ennyi is: *pot* és *put*, mert ez az alak megkülönböztetné őket egymástól, meg a *bot*, *por*, illetőleg a *fut*, *sut* stb. szavaktól is. De hát nem ilyen az alakjuk, minthogy a fogalomhoz a hangtest nem az ökonómusok tevékenységének eredményeként tapadt hozzá, hanem felderíthető történeti folyamat következtében, amely a *-roh*, illetőleg a *-ri* részt is megmagyarázza és megokolja.

4. A fonéma és a változat viszonyához. — Mindazok a beszédhangok — mondja TRUBETZKOY —, amelyek ugyanazon fonémát realizálják, az adott fonéma variánsai, változatai (i. h. 36). Ebbe a megfogalmazásba még belefér egy olyasféle szemlélet, hogy a gyakorlatban a fonéma csak a változatokban jelenik meg, legföljebb olykor tipikusabb, máskor ritkább változatban; s ez bizonyos fenntartásokkal el is fogadható. Ám LAZICZIUS már így formuláz: „Mindazokat a hangárnyalatokat, amelyeket a nyelv nem használ fel értelmi megkülönböztetésre vagy nyelvtani célokra, változatoknak, variánsoknak nevezzük” (NyK. XLVIII, 19). E két, látszólag igen hasonló megfogalmazás között éles elvi különbség van, amelyből a fonológiának sok további tévútja megérthető.

Mit mond TRUBETZKOY? Azt, hogy a fonéma mindig beszédhangok formájában jelenik meg. Magát az adott fonémát kiejteni nem lehet, mert az csak a nyelvi értékű hangtípus lényegének, releváns sajátosságainak mintegy elvont összege, mely természetesen a sokszínű valóságra támaszkodik (i. h. 11), de abból csak a lényeges jegyeket tartalmazza, neki magának irreleváns sajátosságai nincsenek (i. h. 36). Hogy mennyire árnyalataiban és csak azokban megvalósulónak tekintti, azt mutatja az, hogy még a hangszándékról is lemond. A hangszándék (vagy: hangelképzelés) elmélete szerint a beszélő magát a fonémát akarná „tisztán” kimondani, s a változatokat a hangkörnyezet hozza létre (vö. LAZICZIUS: NyK. XLVIII, 10, 350, 358); TRUBETZKOY újabb megfogalmazása szerint viszont a beszélő nem fonémákat akar kimondani, hanem egy bizonyos szóalakot, hangtestet a maga osztatlan egészében, s ebben a hang alkalmi, irreleváns sajátosságainak szándéka is benne van már (i. h. 37).

Mit mond ezzel szemben LAZICZIUS? A korábban idézettekben kitűnően azt, hogy vannak olyan hangszínváltozatok (!), amelyeket a nyelv szavak megkülönböztetésére használ, s vannak, amelyeket nem; vagyis, hogy olykor fonémákat ejtünk ki, máskor változatokat. Ellentmondva ugyan önmagának a kombinatorikus változatok közül a fonetikai helyzettől viszonylag függetlenebbet (pl. a *j*—*ǰ* párban a *j*-t) alapváltozatnak nevezi (i. h. 19); ám később a fonéma és a változat egyre konkrétan, egyre fizikaizáltabb jegyekkel, valóságos „hangárnyalatokként” kerül nála egymással szembe. Másutt már úgy tárgyalja, hogy az *m* hang az *n*-nel szemben önálló fonéma, az *η* viszont az *n*-nel szemben csak (társadalmilag érvényes, tehát nyelvi értékű) változat. (Általános nyelvészet 65, 67; Proceedings III, 18—9.) Mit jelent ez? Azt, hogy a *néni* kiejtett *n* hangjai maguk a fonémák, az *ing* *η* hangja viszont nem önálló fonéma. Hány fonémából áll az első szó? Nyilván négyből, s belőle kettő *n* fonéma. S hányból áll a második szó? Csak *i*-ből és *g*-ből, mert az *η* nem fonéma benne, hanem változat? Nyilván nem. A való helyzet az, hogy a *néni* szó két *n*-je nem maga a fonéma, hanem annak fő, ha tetszik tipikus változata; s az *ing* szóban ugyanez a fonéma jelenik meg, csak éppen nem fő, hanem egyik ritkább helyzeti változatában.

Állíthatunk-e szembe fonémát és változatot? Természetesen igen, de csak úgy, mint az általánost az egyenessel, nem pedig mint a tipikusát az egyedivel. Az *n* fonéma, mihelyt kiejtjük, már változat (legföljebb fő vagy alapváltozat); a változat pedig, mihelyt mint hangtest eleme jelentkezik, már fonéma; még a fő változattól legjobban eltérő helyzeti változat is. (Ilyesféleképp SZPIRKIN: IzvAN. OLJa. 1952/5: 475; TAMÁS: MNy. XXXV, 275—7.)

Ezt támogatja JONES is, aki szerint a fonéma olyan hangok családja, amelyek jellegükben rokonok, s úgy használatosak, hogy egyik tag sem fordul

elő egy szóban ugyanolyan fonetikai helyzetben, mint valamelyik másik tag (The phoneme 10). A fonéma mint hangesalád tartalmaz fő és kiegészítő tagokat (i. m. 8), de természetesen állhat egyetlen tagból is (i. m. 11); azaz jelentkezhet tipikus és kevésbé tipikus változatokban, de mindig azokban. (TRUBETZKOJ igazságtalan bírálata JONES definíciójáról l. i. h. 38.) JONES meghatározásával tehát végeredményben közelebb jutunk — vagy inkább: hamarabb visszajutunk — a fonéma helyes szemléletéhez, feltéve persze, ha így értjük: a gyakorlatilag egységesnek vett fonéma alapján véve igen sok kisebb-nagyobb eltérést mutató változatban jelentkezik, melyeknek egyike — mint legjellemzőbb — fő vagy tipikus változat, a többi ritkább és mellékes; de mindig mindegyik a fonémát képviseli, annak értékében van jelen.

LAZICZIUS szerint a fonéma több nyelvi funkcióban vesz részt, mint a változat (Általános nyelvészet 67). Míg ugyanis a fonéma a kifejezés, felhívás és ábrázolás szempontjából egyaránt fontos szerinte, addig a *hamu* és *hamvas m*-jének különbsége csak kifejezési jelenség (i. m. 74). — Ezzel a magyarázattal nehéz egyetérteni. Mert ha — tegyük fel most — a fonémának valóban meglenne e három funkciója, mi a *hamvas m*-je, és hogyan működik e szempontból? A *hamvas m*-je e szóalakban teljes *m* értékű jelenség, maga az *m* hang, csak éppen az *m* fonémának nem magánhangzó előtti, szóvégi stb., hanem *v*, *f* előtti megvalósulási formájában. Ellátja-e az *m*-nek minden funkcióját? Nyilván igen; azért érzi az átlagos beszélő és hallgató teljes értékű, a *hamu*-éval azonos értékű *m*-nek.

Talán világosabb lesz mindez, ha a fonémát a sarki rendőrhöz hasonlítjuk. Ilyen tulajdonképpen nincsen, mivel nyolc óránként más-más látja el ezt a szolgálatot, s egyikük férfi, másikuk nő, egyikük bajuszos, másikuk bajusztalan, egyikük akár biceghet is némileg, míg a többi bicezés nélkül jár. A sarki rendőr tehát elvont fogalom, amelyik a valóságban nincsen? Nyilván nem. Meghatározható funkciójával is (a közlekedést irányítja), s képviselő egyedeinek közös jellemző jegyeivel is (egyenruha, szakértelem stb.). S ezek szempontjából egyedi sajátosságai irrelevánsak, közömbösek, esetlegesek. Mondhatjuk-e azt, hogy a női rendőr kevesebb közlekedésirányítási funkcióban vesz részt, mint a férfi rendőr? Nyilván nem. Mondhatjuk-e azt, hogy a férfi rendőr *a* rendőr, a női pedig csak változata a rendőrnek? Nyilván nem: mind a kettő teljes értékű rendőr mindaddig, amíg fentebbi ismertető jegyei megvannak. S az is világos, hogy ezek az ismertető jegyek nem negatívak (hogy nem tűzoltó, nem katona, nem civil; illetőleg hogy nem autót vezet, nem az utcát seprí stb.), hanem mindig pozitívak.¹ Persze megvan a rendszerbeli helye a társadalomban is, meg az utca rendjében is; de ez mindegyik képviselő egyedében egyaránt megvan, még abban is, amelyiknek esetleg egyik lába rövidebb a másiknál.

A fonéma és a változat viszonya tehát nem a tipikusé és az egyedié, hanem az általánosé és az egyesé. (Hasonlóan AHMANOVA, Fonologija 12.) Aki a fonémát úgy állítja szembe a változattal, mint a teljes értékűt a csökkentett értékűvel, a több nyelvi funkcióját a kevesebb funkciójával, az csak azt gondolhatja, hogy a kiejtett hang olykor (ti. a tipikus változatban) magával

¹Jól tudom: a sajátosság is, sőt maga a definíció is mindig két arcú dolog. Ami vagy aki meghatároz, az egyben elhatárol is minden egyébtől. A jegyek pozitív voltak — s a definíció pozitív voltak — hangoztatása ezért itt is csak annyit jelent, hogy a meghatározás az elsődleges, az elhatárolás pedig ennek csak következménye.

a fonémával azonos, maga a fonéma. Pedig ez lehetetlen. A fonéma maga a jóság, amely kizárólag az egyes jó emberekben létezik, csak bennük vizsgálható; de ki mondhatná akár azt, hogy jóság nincsen, csak jó emberek vannak, akár pedig azt, hogy a jó emberek zöme maga a megtestesült jóság, csak bizonyos fajtájuk nem ilyen, hanem egyszerűen jó!?

Ha nem magukban nézzük a fonémákat (ahogyan tulajdonképpen nincsenek), hanem a szóalakok egészében (ahogyan vannak), akkor a változat kérdése egyszerűen a realizáció kérdésévé válik (persze nem a hangszándékkal, hanem az általánossal szemben). Amit kiejtünk, az sohasem a fonéma, hanem mindig annak valamiféle realizációja (megjelenési formája). S nem nehéz megértenünk, hogy a *néni* szó magánhangzó előtti vagy a *hamu* szó magánhangzó előtti *n*-je, illetőleg *m*-je legfőljebb csak tipikusabb, gyakoribb realizációja (megjelenési formája) az *n*, illetőleg *m* fonémának, mint az *ing* *n*-je, illetőleg a *hamvas m*-je ugyanennek a két fonémának. Mert tipikusak ez utóbbiak is; csak nem magánhangzó előtti, hanem *g*, illetőleg *v* előtti helyzetükre nézve; és jóval ritkábbak, minthogy *e* helyzetük is ritkább annál. (Kissé nominalista ízzel a *realizáció* kifejezés ellen: AHMANOVA i. m. 11).

5. A fonéma a szóalak egészében. — Azt axiomatikusnak kell vennünk — mondja JONES —, hogy egy hang általában nem tartozhat egyugyanazon nyelvnek két fonémájához (i. m. 11). Azonban maga mutat rá az általános szabály alóli kivételekre: arra a jelenségre, amelyet átfedésnek lehetne nevezni. Említi az orosz *a* és *e* fonéma realizációs területei közti átfedést (i. m. 95), hasonlóan az érintkezést vagy éppen egybeesést az angol *Saturday t*-je és *three r*-je közt egy zöngés alveolaris részfele formájában (i. m. 96; a jelenségre és ritka voltára utal SZPIRKIN: IzvAN. OLJa. 1952/5: 478). Az ilyen esetekre JONES a következő formulát állítja fel: Ha egy hang két fonémához egyenlően csatolható, akkor: a) vagy beosztjuk egyikhez a kettő közül; b) vagy önállóan vesszük, függetlennek mindkettőtől; c) vagy bizonyos eseteiben az egyikhez, másokban a másikhoz soroljuk. Példája a japán *dzs* és *dz*, amelyek közül a *dzs* csak *i* és *j*, a *dz* csak *u* előtt fordul elő, s mindkettő besorolható akár a *d*, akár a *z* fonéma realizációi közé, minthogy azoknak *i*, *j*, *u* előtt egyike sem állhat (i. m. 100—4).

JONES — alighanem helytelenül — azt hiszi valahogyan, hogy az ilyen változatoknak ide vagy oda sorolása a fonológus feladata, annak belátására van bízva.¹ Pedig az ilyenek besorolását — legalábbis az esetek jó részében — maga a nyelvi rendszer elvégezte már. A japán nyelv ismerői a fenti példában a lehető és legegyszerűbbnek látszó egységes ide vagy oda sorolás helyett — nyelvjárási és nyelvtörténeti alapon — a változatot hol a *d*-hez, hol a *z*-hez tartozónak mondják. S alighanem az orosz és az angol nyelv — és ismerője — is tiltakoznék JONES további hasonló állásfoglalásai ellen. Ő ugyanis az orosz *зума* és *дела* első magánhangzóját — minthogy hangszínükben valóban egybeesnek — egységesen az *i* fonéma realizációjaként könyvelné el (i. m. 105—6),

¹ Alighanem az zavarja sok fonológusunkat, hogy írástalan nyelveknek nyelvileg kevésbé kulturált beszélői számára készítenő ábécék gyakorlati szükségleteiből indulván ki, olykor valóban az ő feladatuk a fonológiai azonosság felfedezése. Semmiképpen sem helyes azonban az, ha az ilyen nyelvek terén szerzett tapasztalataikat és kétségeiket átviszik azokra, amelyeknek írásos kultúrájuk, beszélőiknek pedig többé-kevésbé határozott és megfogható nyelvi öntudatuk van. Ez a tény a nyelvek fonológiai vizsgálatában a két említett típus közé minőségi határvonalat húz: az utóbbiban a nyelvnek pusztán tényein kívül fontos és szerves tényezője a beszélő tudattalan tudata is. (Erről másutt.)

az angol *de-fer*¹ és *re-store* első szótagbeli magánhangzóját pedig az angol *i*-hez sorolná, noha a *de-ference* és a *restor-ration* azonos értékű hangjai szerinte is az *e* fonéma realizációi (i. m. 107).

JONES azt nem veszi tekintetbe, hogy a nyelv nem fonémákkal dolgozik elsősorban, hanem szavakkal, hangtest-egészekkel; s a nyelvi rendszerben és a beszélő tudatában a szóalak állandósága sok mindennél fontosabb. Hiába esik egybe a *зума* és a *дела* első hangja; az egyik a *зума*, a másik a *дела* alakhoz is tartozik, mégpedig sokkal szorosabban, mint így egymáshoz. S ugyancsak egység az angolban a *de-* és a *re-* igekötőféleség is; s benne a beszélő akkor is *e* fonémát ejt (csak éppen nem tipikus, hanem hangsúlyos szótag előtti realizációjában), amikor az hangzásilag az *i*-vel esik egybe. Mert a szóalakok nem magukban állnak a nyelvben, hanem szorosan családjukhoz kapcsolódva. S például a *допозоў* szónak mindhárom magánhangzója *o* értékű (noha talán jobban hasonlít olykor az *a* fonéma realizációihoz), éppen mivel a szóalak a rendszerben szorosan kapcsolódik egyrészt a *допозе*, másrészt a *допозо* szóalakhoz, azaz mindhárom magánhangzója viszonylag tiszta alakban is él a rendszeren belül, s így nyelviileg *o* értékű akkor is, amikor fiziológiailag és akusztikailag meglehetősen távol áll tőle.

Az egyes fonémát lehet definiálni magában való kiejtése vagy számára kedvező (esetleg közömbös) hangtani helyzetben tanúsított sajátságai alapján. Ám arra számítani kell, hogy a sajátos fonetikai helyzet olyan sajátos realizációkat teremthet, amelyek a definícióba nem férnek bele, talán még akkor sem, ha az egyes fonémák számára ingadozási sávokat veszünk fel. Vegyük példának a magyar *z* fonémát. Ennek föltétlenül releváns sajátsága réshangúsága, alveolaris képzése, oralitása és zöngéssége. Ugyanígy az oroszban a *d* fonémához zárhangú alveolaris oralis képzésen kívül releváns sajátságként hozzá tartozik a zöngésség is. Ám a magyar *háztól* alakban a *t* hatására, az orosz *пыл* alakban a szóvégi helyzet hatására ez a zöngésség eltűnik (az oroszra l. SAUMJAN: IzvAN. OLJa. 1952/4: 337—40). Hogyan értékeljük az így létrejövő hangjelenséget? A TRUBETZKOJ-féle fonológiai iskola ilyenkor az eltűnő korrelatív tulajdonság alapján összetartozó fonemapárok közül egy úgynevezett archifonémát (LAZICZIUSnál: vezérfonéma) absztrahál, s az ilyen esetekben ennek megjelenését látja (LAZICZIUS: NyK. XLVIII, 17). JONES részletezése szerint a következő esetek lehetségesek: a közös disztinktív sajátságok összességéből absztrahált archifonéma megjelenve: a) nem azonos egyik fonémával sem, hanem valami közbülső jelenség; b) egyiknek realizációjával azonos úgy, hogy a választás külsőleg kötött; c) egyiknek realizációjával azonos, de valami belső kötöttség eredményeként; d) helyzet szerint hol az egyiknek, hol a másiknak realizációjával azonos (i. m. 71—4). — Az archifonéma fogalmával lényegében megegyező egyes fonémát vesz fel az ilyen esetekre SAUMJAN is (IzvAN. OLJa. 1952/4: 337).

Ennek a magyarázatnak azonban az a nehézsége, hogy a *háztól* sz hangja nyelvi értékében nem *sz* fonéma (az oroszra nézve annak tartja LITKIN: IzvAN. OLJa. 1953/1: 41; ellene a szerkesztőség uo. 1953/5: 554; hasonlóan AHMANOVA i. m. 9), de mégcsak nem is valami archifonéma vagy egyes fonéma (így SAUMJAN is: i. h.; ellene a funkció egysége felől GVOZDJEV: uo. 1952/1: 49—61, a nyelvbéli összefüggések felől AVANYESZOV: uo. 1952/5: 467), hanem határozottan *z* fonéma; helyesebben és szélesebben megfogalmazva:

¹ A sorközépi pont a hangsúly jele, mely mindig a hangsúlyos szótag előtt áll.

a *hásztól* alakban nyelvi értékben nem *hász + tól*, hanem *ház + tól* elemek vannak jelen. De így van ez az *n* realizációval is a következő sorban:

szémből
homvéd
néni
nincs
ronygy
ing
Ung

A *homvéd* szóalakban a realizáció egybeesik a *hamvas m*-jével, vagyis egy másik fonéma helyzeti realizációjával; a *szémből* és a *ronygy* szóalakban az *m*, illetőleg az *ny* fonéma tipikus realizációjával; a *nincs* szóalaknak hátrább képzett *n*-je még beleeshet az *n* definíciójának ingadozási sávjába, de a két utolsóban jelentkező *n*, illetőleg *n* már az *ny* nél, tehát a hátulról szomszédos fonémánál is jóval (egy teljes fokkal) hátrább képzett. Tulajdonképpen mindössze annyi közös bennük, hogy nasalis mássalhangzó mindegyikük; egyébként három fonémának hét tipikus vagy ritkább realizációja van köztük képviselve. Így hát talán egy valamiféle pusztán nasalis archifonéma realizációi? Nem, mindegyik az *n* fonémáé: a nyelvi rendszer, az egyes szóalakoknak a rendszerbeli sok kötöttsége (pl. *szémből* ~ *szenet* ~ *szenes*; *homvéd* ~ *hon* ~ *honos*; *ing* ~ *inog* stb.) ezt általában világossá teszi. Nem kell ide semmiféle archifonéma, vezérfonéma, vegyes fonéma. Mindössze az kell, hogy a fonológia lépjen már ki a szótár böngészéséből, s vegye tudomásul, hogy a nyelvi elemek nem a szótárban fungálnak, hanem a nyelvben, amely bonyolult rendszereknek bonyolult rendszere ugyan, de száz és száz nemzedék öntudatlan közreműködésével e rendszeren belül már általában maga leküzdötte azokat a nehézségeket a gyakorlatban, amelyeket a fonológusok most elméletben támasztani próbálnak.

Ugyancsak a nyelvi rendszer teszi elviselhetővé az *átfedéseket* is. A magyarban a nasalis, akár *m* az, akár *n*, a *v* és *f* előtt (tehát mindkettőre nézve azonos helyzetben) mint *m* hang jelenik meg. Így az *m* olykor az *m*, olykor az *n* fonéma realizációja. Hogy mikor melyiké, azt elméletileg eldönteni igen nehéz. Ám ha a nyelvet mint rendszert nézzük, e nehézségek eloszlanak: a *hamvas*-nál a *hamu*, a *homfi*-nál a *hon(os)* stb. figyelembe vétele simán megoldja a kérdést. — Csak ez a próba segít akkor is, amikor ugyanaz a hang monofonematikus és polifonematikus értékű is lehet. Ilyen a magyar *menny* 'Himmel' és *menj* (ejtve: *menny*) 'geh'; a magyar *Bottyán* (személynév) és *botján* (ejtve: *bottyán*); a *kölcsön* és *költsön* (ejtve: *kölcsön*); és igen sok más hasonló pár. Mi dönti el itt a páronként teljesen azonos hangjelenségnek mono- vagy polifonematikus értékét; sőt fonematikus értékét egyáltalán? Kizárólag a nyelvi rendszer, amely az adott beszédhelyzetben mindig felvilágosít arról, hogy a *men-tő-j* szuffixumos származékával, a *bot* szó *-ja* személyragos formájával, a *költ* ige felszólító alakjával állunk-e szemben, vagy pedig alapszóval. — S végül a nyelvi rendszer, az elemeknek ebben elfoglalt helyzete az eligazító akkor is, ha egy hangjelenség úgy jelentkezik, hogy egyik helyzetében csak az egyik, a másikban csak a másik fonéma realizációja lehet. A magyarban a *χ* hangszín (egészen a mediopalatalis *χ*-ig ingadozva) mássalhangzó előtt a szó belsejében, továbbá magánhangzó után abszolút szóvégen a *h* fonéma realizá-

ciója (pl. *ihlet*, illetőleg *sah*, ejtve: *ižlet*, illetőleg *sax*); zöngétlen mássalhangzó vagy *r* után abszolút szóvégen viszont a *j* fonémáé (pl. *kapj*, *férj*, ejtve: *kapž*, *férž*). Még az sem példátlan, hogy olykor a *h* realizációjaként magas nyelvallású palatalis illabialis magánhangzók közt intervokalikus helyzetben is megjelenjék (pl. *pihen*, néha így ejtve: *pižen*). A fonológus — JONES módján — töprenghet azon, hogy ezek után a *ž* (\rightarrow *χ*) hangot önálló fonémának vegye, vagy egyetemlegesen a *h*-hoz vagy a *j*-hez sorolja-e; az azonban, aki a nyelvi rendszert tekintetbe veszi, semmi problémát nem érez — például a tréfás *ihel* ige, a *sahot* tárgyragos alak, illetőleg a *kapok*, *férek*, másrészt a *lőj*, *szőj*, sőt a *kapjon férjen* (vagy a *férj* szóalakot főnévnek véve a *férje*) stb. alapján és segítségével —, hogy e hangot mikor tekintse a *h* és mikor a *j* realizációjának.

De az elmondottak után felmerül a kérdés: mi legyen most már az egyes fonémák definíciójával? Belekerülhet-e a *z* jellemző jegyeinek sorába zöngésége, ha az a *hásztól* alakban eltűnik; szerepelhet-e az *n* releváns sajátságai közt alveolaris képzése, amely alig gyakoribb, mint a más helyeken való képzés; mondhatjuk-e zöngés praepalatalis spiransnak a *j*-t s laringalisnak a *h*-t, ha mindkettőnek lehet zöngétlen praepalatalis, sőt mediopalatalis realizációja is? Végül hogyan jellemezzük az orosz *o* fonémát, amelynek hangszíne igen nagymértékben függ az őt magában foglaló szótag hangsúlyhelyzetétől?

Azt hiszem, erre sem nehéz a válasz. A fonéma releváns sajátságainak föltétlenül szerepelniük kell meghatározásában; a relevanciát pedig a fonémának a számára legideálisabb környezetben való megjelenéseiből (pl. a magyar mássalhangzókét praevokalikus, az orosz magánhangzókét hangsúlyos helyzetbeli formáikból) állapíthatjuk meg. Csak azt nem szabad gondolnunk, hogy a fonéma releváns sajátságainak mindegyikét feltétlenül meg kell találnunk minden realizációjában. Hiszen ahol egyiket vagy másikat nem találjuk meg, ott a nyelvi rendszer, a szóalak egésze, s ezer más asszociatív szál bőven ellensúlyozza ennek a hiányát. Csak azt kell tudomásul vennünk, hogy a fonémák a szóalakba kerülve alá vannak vetve az egymáshoz való kapcsolódás törvényeinek; azaz hogy a szóalakokban a fonémákat nem magukban ejtjük már, hanem a hangtestek e g é s z é b e ágyazva; de azok ennek ellenére a maguk eredeti, saját értékében vannak jelen, legalábbis addig, amíg az egymáshoz kapcsolódásnak pusztán *szinkronikus* asszociatív törvényei érvényesülnek csak rajtuk. A *vághatja* szóalak *v*, *á*, *g*, *h*, *a*, *t*, *j*, *a* fonémákat tartalmaz; s bár kiejtése *vákhattya*, azért harmadik fonémája mégis *g*, mégpedig zöngéségének relevanciáját is őrző *g*; hatodik és hetedik fonémája pedig *t* és *j*, azaz két külön fonéma, mindegyik a maga értékében, őrizve releváns sajátságainak érvényességét. — Más eset az, amikor egy-egy szóalakban nem az egész találkozási típusra terjedő szinkronikus asszociatív törvények érvényesülnek, hanem (történetileg lefolyt) fonémaváltozásoknak egyes alaktani sorokhoz köthető eredményei. Ilyen a magyar *házzal*, *réttel*: ezekben az alaktani elemzés szerint várható *v* fonémának már csak annyiban van nyoma, hogy a szóvég rövid *z*, illetőleg *t* fonémája helyén hosszú jelentkezik; de fonológiai értékében hosszú (bár kiejtésében gyakran rövid) ebben az alaktani sorban még a *karddal* és *kerttel* *d*, illetőleg *t* fonémája is. — S ismét más eset az olyan *mutáció*, amely fonémaváltogató tövekben jelentkezik. A magyar *nyár* ~ *nyarat*, *kéz* ~ *kezet* tőtípusban, vagy az orosz *моу* ~ *можеи* vagy *хочу* ~ *хотям* alakpárokból már nem egy fonéma különféle realizációi érvényesülnek, hanem fonémáknak történetileg determinált, alaktanilag kötött váltakozása.

De ami nem ilyen alaktani kötöttségű átváltozás vagy váltakozás, hanem

hangtani kötöttségű módosulás csupán, az nem érinti a fonémát az adott szóalakban nyelvi értékében, sem pedig definícióját releváns sajátságait illetően. A *háztól* alak *sz-e*, a *pod* alak *t-je*, de még a *вода* és *водяной* alak *А-ja*, illetőleg *ő-ja* sem más, mint a szóalakban szereplő kritikus fonémának olyan helyzeti módosulata, amelyben a nyelvet és törvényeit ismerők vagy akár öntudatlanul használók a fonémát a maga eredeti értékében fogadják el (így AVANYESZOV is: IzvAN. OLJa. 1952/5: 467; vö. SZPIRKIN: uo. 475; TAMÁS: MNy. XXXV, 279). — Térjünk csak vissza a sarki rendőrhöz egy pillanatra. Releváns sajátsága-e annak az egyenruha? Nyilván igen, hiszen általában azt hord, s lényegében erről ismerjük őt fel. De ha véletlenül egyszer egyenruha nélkül, civilben kell ellátnia valamiféle rendfenntartó szolgálatot, szokatlan öltözete ellenére rendőr marad-e? S elfogadjuk-e őt funkciója alapján rendőrnek ekkor is? Bizonyára; hiszen szakértelme, fellépése és ellátott szolgálata elárulja róla, hogy az. Ha pedig netalán kétségeink vannak, hát tudja igazolni e minőségét egyenruha nélkül is. S még inkább így van ez az olyan egyenruhás foglalkozásoknál, amelyeknek ellátói nemritkán civilben jelennek meg funkciójuk közben is (pl. a villamosvasúti ellenőrök). S már most ezek után hagyjuk el a rendőr vagy az ellenőr definíciójából az egyenruhát, mint lényeges ismertető jegyet, mivel az bizonyos megjelenési formáiban elmaradhat? Valószínűleg érezzük, hogy ez fölösleges túlzás lenne, s meghamisítaná a definíciót. Vagy absztraháljunk az egyenruhás ellenőrből és a civilben járó utasból egy közös főtípust, egy „archiellenőrt”, amely kizárólag a két kategória közös jegyeit tartalmazza? Kár lenne, mert ezzel éppen a lényegét sikkasztanánk el a lényegtelen kedvéért.

6. A fonéma a fonémák rendszerében. — A fonémáról azt mondtuk: egyed is, rendszertag is. Mint egyednek, sajátos ismertető jegyei vannak; mint rendszertagnak pedig rendszerbeli helye. Ám kiderült, hogy rendszerbeli helyét ugyanazon pozitív sajátságai szabják meg, amelyek egyedi arculatát is jellemzik. Ezért a fonémának releváns sajátságai lehetnek olyanok is, amelyek pedig a pusztán különbségi alapon való jellemzésben eltűnnének. Így a magyarban az *o* fonéma rendszertanilag nézve pusztán velaris (szemben a palatalis magánhangzókkal); *s* labialis volta e tekintetben közömbös, irreleváns lenne, hiszen nem áll vele szemben illabialis velaris a rendszerben. Így valahogy tekinti ezt LAZICZIUS is, hiszen — bár nemcsak palatalis-velaris, hanem labialis-illabialis ellentét-csoportot is állít fel (NyK. XLVIII, 179) — a rövid magánhangzók fonológiai rendszerét olyan egyszerűsített háromszögben veszi fel, amely e fonémáknak labialis voltára nem utal:

		<i>á</i>	
	<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>e</i>
<i>u</i>		<i>ü</i>	<i>i</i>

a hosszúakban pedig:

		<i>á</i>	
	<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
<i>ú</i>		<i>ű</i>	<i>í</i>

Mi a hibája az ilyesféle ábrázolásnak? Az, hogy bizonyos fonémák (sőt igen sok fonéma) lényeges sajátságait eltünteti. Mert hiszen ugyanígy háromszögű lenne jónéhány más rendszer is:

\acute{a}	o	e	e	i	u	\acute{a}	o	e	\ddot{o}	\ddot{u}	i	e	\ddot{u}	i	i	\acute{a}	e	ɛ	e	i	u	ɛ	e	i
-------------	-----	-----	-----	-----	-----	-------------	-----	-----	------------	------------	-----	-----	------------	-----	-----	-------------	-----	------------	-----	-----	-----	------------	-----	-----

stb.¹ — S hogy LAZICZIUST e különbségek valóban nem zavarnák abban, hogy a fonémarendszert azonosnak vegye mindaddig, míg háromszögű, azaz tagjai számában nem változik, azt mutatja a palóc \acute{a} -ról vallott felfogása. Ezt ő egyszerűen az a realizációjának tartja, mivel akár kombinatorikus, akár kizárólagos előfordulásaiban annak értékében szerepel (így NyK. XLVIII, 168, 197). De akkor tulajdonképpen mi különbözteti meg a magyar rövid magánhangzó-rendszert a fentiek harmadikjától, amelynek képlete:

	\acute{a}		
e	\ddot{o}	e	
i	\ddot{u}		i

s amelyre így mondhatom azt, hogy az illabialis \acute{a} tulajdonképpen az a , az illabialis e és i tulajdonképpen az o és u „állandó realizációja”.

A fonológiáról lényegében még azt nem vették észre, hogy ez a stúdium nem egyetlen, hanem kettős. Egyrészt fonológia, vagyis a fonémák tana, s itt a fonémához hozzá tartozik minden lényeges sajátága; másrészt rendszer, a fonémák rendszerének, egymáshoz való viszonyának és az alaktani rendszerben betöltött szerepüknek tana, amelyben a lényeges sajátágok közül egyesek relevánsak, mások nem azok. Erre tulajdonképpen céloz TRUBETZKOY is (i. h. 17); csakhogy ő fonológiának valójában csupán a rendszertant tekinti.

Mi a fonológiai viszony a magyarban az \acute{a} és az \acute{e} között? Az \acute{a} -nak lényeges sajátága az, hogy velaris, legalsó nyelvállású illabialis; az \acute{e} -nek pedig hogy palatalis, középső nyelvállású, illabialis. S mi köztük a rendszertani viszony? Pusztán velaris-palatalis (a hosszú rendszeren belül); ezt mutatják ilyen váltakozásaik: *-nál ~ -nél, -gál ~ -gél* stb. Mi a fonológiai viszony a magyar a és \acute{a} , a magyar e és \acute{e} között? Az a velaris alsó nyelvállású labialis, az \acute{a} velaris legalsó nyelvállású illabialis; az e palatalis alsó nyelvállású illabialis, az \acute{e} palatalis középső nyelvállású illabialis. S mi a rendszertani viszony köztük? Mindkét pár tagjai pusztán mennyiségi eltérésben vannak egymással: *a fát ~ fa, sár ~ sarat*, illetőleg *az epét ~ epe, kéz ~ kez* erre primitív, de

¹ Az első rendszer ezek közül a román köznyelv rövid rendszere. Én ugyanis a TRUBETZKOYtól (i. m. 107) második fokozatnak ide vett oa és ea diftongust kiemelném a rendszerből, mivel PETROVICI ezeket nem tartja diftongusoknak (vö. I. OK. IX, 1—11); ha viszont annak tartjuk őket, akkor alighanem hosszú értékűeknek vehetők, vagyis egy másik — csak éppen csonka — rendszerbe tartoznának. A diftongusnak ilyen értékét egyébként jó lenne tovább vizsgálni. Magam a drávai szlovén rendszert, amely TRUBETZKOY szerint (uo.) öt fokozatos, így szedném szét:

TRUBETZKOY:	rövid értékű rendszer:	hosszú értékű rendszer:
\acute{a} a	\acute{a} a	oa ea
o e	o e	uo io
uo io	u i	
u i		

Persze azt is a további kutatásnak kell akkor eldöntenie, hogy az így hosszú értékű fonémákkal bíró nyelv ennek alapján polikrón nyelv-e.

elegendő példa (vö. *tűz* ~ *tűzet*, *víz* ~ *vízet* stb.). S végül az alsó nyelvállású illabialis *e* a magyarban nemcsak az alsó nyelvállás síkján vesz részt váltakozásokban, mint pl. *-ban* ~ *-ben*, *-nak* ~ *-nek* stb., hanem a középső nyelvállású sorban is, pl. *-hoz* ~ *-hez* ~ *-höz*, *kod* ~ *-ked* ~ *-kőd* stb.

A magyar magánhangzós fonémák fonológiai rendszere tehát a következő:

rövidek:	hosszúak:
<i>u</i> — <i>ü</i> <i>i</i>	<i>ú</i> — <i>ű</i> <i>í</i>
<i>o</i> — <i>ö</i> —	<i>ó</i> — <i>ő</i> <i>é</i>
<i>a</i> — — <i>e</i>	— — — —
	— <i>á</i> — —

Rendszertani értékük viszont eltér ettől:

rövidek:	hosszúak:
<i>u</i> <i>ü</i> <i>i</i>	<i>ú</i> <i>ű</i> <i>í</i>
<i>o</i> <i>ö</i>	<i>ó</i> <i>ő</i>
<i>a</i> <i>e</i>	<i>á</i> <i>é</i>

Még *e* sémák is teljesebbek a tulajdonképpen kitöltötteknél, minthogy az *i* és *í* nem vesz részt rendszerbeli megfelelésekben. A valóságban kihasznált rendszer általában csak két tagú (velaris-palatalis), mégpedig úgy, hogy a hosszúaknál mindig az, a rövideknél is csak a középső nyelvállás síkján három tagú, mégpedig harmadiknak a más helyen is szereplő *e*-t használva. Az alak-tani rendszer által valóban kihasznált rendszertani megfelelések így a következők:

rövidek:	hosszúak:
<i>u</i> <i>ü</i>	<i>ú</i> <i>ű</i>
<i>o</i> <i>ö</i> <i>e</i>	<i>ó</i> <i>ő</i>
<i>a</i> <i>e</i>	<i>á</i> <i>é</i>

A nyelv ilyen valóban kihasznált korrelációinak tanulmányozását talán még fontosabbnak látom, mint annak felvázolását, hogy hányféle ellentéttípus lehet elvileg a különféle hangok között (erre vö. TRUBETZKOY: i. h. 60—7), amelyben ráadásul — mint bemutattam — eltűnnek néha a fonéma valóságos és lényeges sajátosságai, mivel nincs olyan ellentétpár, amelyben azok disztinktív erejük lennének, vagy éppen mert véletlenül nincsen a nyelvben olyan szópár, amelynek különbségét hordozná (erre l. LAZICZIUS: NyK. XLVIII, 27).

Még egy megjegyzést! A korrelatív viszony alapjául szolgáló fonikus sajátosság meglétét vagy hiányát szokás emlegetni a zöngés-zöngétlen, palatalizált-nem palatalizált, hosszú-rövid stb. párok esetében (pl. LAZICZIUS: i. h. 16—7), s megkülönböztetni az illető sajátosság szempontjából pozitíve vagy negatíve viselkedő tagokat (uo.). Ez is a különbségelmélet terméke. Alighanem jobb lenne arról beszélni, hogy két rokon sajátosság közül ezekben hol az egyik, hol a másik van meg; de bármelyik is, az a fonémának nem negatív, hanem pozitív jegye. Miért lenne a zöngétlenség (a hangszalagrés) negatívabb a zöngésségnél (a többször felpattanó hangszalagzártnál), a rövid tartam negatívabb a hosszúnál stb.; mért lenne az egyik fonéma csökkentettebb értékű, mintegy mínuszos a másikkal szemben? A fonémáknak mindegyike egyenlő értékű, hiszen mindegyikük alkalmas arra, hogy szavak hangtestének megalkotásában s egymástól való megkülönböztetésében önálló eszközként vegyen részt.

7. Ami tehát a hangszín (= a hang minősége) alapján elválasztható hangtestépítő eszközöket, a fonémákat illeti, összefoglalóan a következőket mondhatjuk róluk:

A fonéma a nyelvnek legkisebb önálló értékű eleme. Közvetlenül a jelentéshez nem kapcsolódik, a jelentések hordozásában és elkülönítésében nem vesz részt. Funkciója, feladata csupán az, hogy többedmagával hagyományosan kialakult, társadalmi érvényű csoportokba rendeződve (vagy ritkán egymagában, de akkor sem fonéma, hanem szó értékben) szavak vagy nyelvtani eszközök hangtestének megalkotásában vegyen részt, amely hangtestek konvencionálisan hozzájuk tapadt jelentéseket hordoznak. A jelentések elkülönítése céljából e hangtestek általában úgy alakultak ki, hogy maguk is megkülönböztethetők legyenek; e különbségüket olykor csak egyetlenegy fonémájuk különbsége hordozza. A fonéma azonban ilyenkor sem a jelentést különbözteti meg, csak a jelentést hordozó hangtestet; s a fonémának e megkülönböztető ereje pusztán abból adódik, hogy mások a pozitív sajátosságai, mint a vele szembeállított hangtest azonos helyzetű fonémájának.

A fonéma pozitív jegyek komplexuma. Mint komplexum egyedi: az adott sajátságok adott együttese csak benne van meg, csak őt jellemzi. Sajátosságai egyenként véve fellelhetők azonban más-más fonémákban vagy éppen fonémasorokban is, s így azokhoz többé vagy kevésbé rokonként kapcsolják. De a fonémára minden fontos jegye jellemző, akár van olyan ellentétpárja, amelytől csak az adott jegy különbözteti meg, akár nincsen.

A fonéma az általa is alkotott hangtest egészébe kerülve a kapcsolódások törvényeinek hatása alá kerül. Ennek folytán egyes lényeges jegyei alkalmilag eltűnhetnek vagy megváltozhatnak; ez azonban nem érinti önmagával való azonosságát, mert a nyelvi rendszer továbbra is felvilágosítást ad az így létrejött jelenség értékéről és hovatartozásáról. Eligazít még akkor is, ha pedig a fonéma alkalmilag valamely másik fonéma jellemzőbb vagy ritkább realizációjával esik egybe.

A fonéma az az általános, amely mindig az egyesben jelenik meg és csak abban; az az elvont, amely mindig a konkrétban észlelhető és csak abban. De azt az absztrakciós munkát, amelynek a fonéma mint tiszta típus az eredménye, nem a nyelvész végzi el, hanem a nyelv maga, illetőleg a nyelvet alkotó, használó és továbbfejlesztő beszélő közösség végzi el öntudatlanul. Ezért a fonológusnak nem az a feladata, hogy absztrakciókat teremtsen, csak az, hogy ezeket észrevegye.

A fonémát mint rendszertagot a nyelv gyakran úgy használja fel, hogy nem minden lényeges sajátságát hangsúlyozza. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e sajátságok a fonémára mint egyedre nézve sem lényegesek.

8. Az időtartam és a kronéma kérdéséhez. — Egyes nyelvekben — köztük a magyarban is — a hangszínbeli (= hangminőségbeli) különbségek mellett az időtartam is felhasználható állandó és disztinktív értékű sajátságként szavak hangtestének felépítésében és egymástól való megkülönböztetésében. Az időtartamot a fonológusok egy része úgy tekinti, mint magának a fonémának sajátságát; mégpedig korrelációba állítva vagy pozitív (hosszúság) vagy negatív (rövidség) sajátságát (így pl. LAZICZIUS: NyK. XLVIII, 17). Mások már inkább afelé hajlanak, hogy az időtartamot valamilyen önálló eszköznek tekintsék, amely a fonémán jelenik meg, illetőleg amely sajátságot a fonéma kitölt. Így TRUBETZKOY, aki szerint a német *Bühne*

hosszú *ű*-je nem rövid *ü*-k sorozata, hanem *ü* hangszínnel kitöltött időtartam, bár fonológiai szempontból oszthatatlan egység (i. h. 33—4). Még tovább megy az időtartam önállósításában JONES, aki a nyelvben észlelhető sokféle hosszúsági árnyalatot nyelvi szerepe alapján a sokféle hangszínárnyalatból családositott fonéma mintájára *k r o n é m á k b a* családositja (i. m. 127). Szerinte az időtartamot szavak hangtestének felépítésében felhasználó nyelvek általában két kronémát ismernek: egy rövidet és egy hosszút, s e kronémát mint relatív időtartamot az egyes fonémákra alkalmazzák (így pl. i. m. 128).

Mit jelent ez? Azt, hogy az időtartam elszakad a fonémától, megszűnik annak sajátága lenni, önállósul, a fonémával egyenrangú, külön eszközzévé válik a hangtest felépítésének. Eszerint a magyar *ló*, *kő* szó hangteste *l* és *o*, illetőleg *k* és *ő* fonémákból áll, s ezen kívül az első hangokon egy rövid, a másodikokon egy hosszú kronémából. — De, nem olyan-e ez, mintha — mondjuk — a zöngét önállósítanánk, s azt mondanók, hogy a *kő*, *bő* stb. közül az első egy *k* és *ő*, a második egy *p* és *ő* fonémából áll, s ezen kívül a másodiknak első hangján még egy „zöngéma” is megjelenik?

Igaz: a *kor* és a *kór* vagy az *ara* és az *arra* csak egy-egy fonémájuknak időtartamában térnek el egymástól. Igaz az is, hogy nyelvileg általában kétféle időtartam értékes és differenciatív. Ám az időtartam nem pusztán megjelenik valamelyik fonémán, hanem éppoly elidegeníthetetlen sajátága annak, amint például képzéshelye, képzésmódja, zöngéje stb. Az *o* és az *ó* vagy az *r* és az *rr* nem úgy állnak egymással szemben, mint ugyanazon fonéma plusz még valami, ami kívülről jön; hanem úgy állnak szemben, mint két közeli rokon fonéma, amelyeknek képzési sajátágaik azonosak, csak éppen időtartamuk eltérő. Az időtartamot szavak hangtestének felépítésére és megkülönböztetésére használó (polikrón) nyelvekben nem kronémák vannak, hanem rövid és hosszú fonémák, mint a hangtestek építésének önálló, egymástól különböző, egymással akár szembe is állítható eszközei. — A kronéma fogalmára a fonológiának aligha van szüksége; az időtartamot a fonémák disztinktív sajátágai között kell tárgyalnunk, minthogy az mindig a fonéma jellemző jegye, sohasem a hangtest egészéé.

JONES kronémaelmélete nem más, mint egy logikus tudományos tévedés. Hogy tévedés, arra már rámutattam. Hogy logikus, az ki fog derülni még a továbbiakban, a sztronéma és a tonéma tárgyalásakor.

9. A szóhangsúly és a sztronéma kérdéséhez. — Bizonyos nyelvekben a szó hangtestéhez szerves és differenciatív sajátágként hozzá tartozik valamiféle hangsúlyforma is. E nyelvekben rendszerint akadnak olyan szópárok, amelyek építő fonémáikat tekintve azonos hangtestűek lennének, de tagjaikat megkülönbözteti egymástól eltérő hangsúlyformájuk. Ilyen közismert példák a német *Ge'bet* és *'gebet*, az angol *pre'sent* és *'present*, az orosz *mýka* és *mýká* stb. A szóhangsúlyt használó (polisztrón) nyelvekben az ilyen hangsúlyformájukkal eldifferenciált hangtestpárok száma (példákat l. még LAZIOZIUS, Fonetika 176) mindig viszonylag kicsiny (így JONES i. m. 146); van, ahol csak egyes alaktípusokra korlátozódó (pl. a németben az igekötős alakokban, esetleg összetett szavakban léphet fel; vö. TRUBETZKOJ: i. h. 203); sőt van, ahol — kötött lévén a szóhangsúly helye — azonos fonémák azonos rendjéből épült hangtestek eldifferenciálására nem is használatos (pl. a francia). De mindezek a nyelvek megegyeznek abban, hogy szavaik — legalábbis a fogalomjelölők, mert a viszonyjelölők gyakran nem — hangtestükben a fonémákön kívül valamelyik tagjukon szervesen a hangtesthez tartozó hangsúlyt

is tartalmazzanak. Nem ilyen például a magyar, amelyben a szó akkor is azonos marad önmagával, ha minden szótagja hangsúlytalan.

A szóhangsúlybeli különbségek lehetnek minőségek és fokozatiak. Minőségi az egy szótagon belül erősödő, gyengülő stb.; fokozati az erősebb vagy gyengébb (JONES i. m. 134). JONES a minőségi hangsúlykülönbségeket *s z t r o n é m á k b a* családosítja, ugyanúgy, ahogy a hangszínelkülönbségeket fonémákba; az erősségekkel azonban nem tud mit kezdeni, mivel szerinte ott pusztán elhelyezési kérdésekről van szó, arról, hogy a szónak melyik szótagjára esik a többiénél erősebb hangsúly (i. m. 151—2). Így a sztronéma nála az egy szótagon, illetőleg annak magánhangzóján belül is változást mutató forma, amelynek válfajai így erősödő, gyengülő, erősödő-gyengülő stb. sztronémákká (= hangerő-típusokká) családosíthatók (a formákra l. i. m. 149).

Ezzel a különben is önkényes megszorítással JONES a polisztrón nyelvek legnagyobb részének szóhangsúlyát igazságtalanul kívül rekeszti a sztronéma fogalmán, s megátolja saját magát is abban, hogy megértse és kihasználja az általa felfedett összefüggéseket. Mi ugyanis a sztronéma? Ugyanolyan értékű elem az adott nyelvekben, mint a fonéma: arra használatos eszköz, hogy szavak hangtestének megalkotásában és egymástól való megkülönböztetésében önálló értékben részt vegyen. A fonémához tartozik-e, mint az időtartam (vagy a zöngéesség vagy egyéb tulajdonsága)? Nyilván nem. A szóhangsúlyos nyelvekben sem úgy áll a kérdés, hogy van egy nagyobb (vagy növekvő, vagy csökkenő stb.) erejű és egy kisebb (átlagos, közömbös) erejű *u* fonémájuk, egy ugyanilyen *o* fonemapárjuk stb., mint önálló, egymással szembeállítható szótéstépitő egyedek. A szóhangsúly valóban mint külső tulajdonság, mint nem hozzá tartozó többletelem kerül a fonémára; szerves része a hangtestnek, de nem a fonémának, amelyen megjelenik. A *χορῷ* szóalak második szótagja valóban ilyen összetételű: *cs* fonéma plusz *u* fonéma plusz erős hangsúly.

JONES azt nem látja helyesen, hogy a hangsúly hova tartozik, minek a hangsúlya. Hogy nem a fonémáé, abban igaza van; de hogy a szótagé lenne (így i. m. 16), az már több mint kétséges. Illetőleg az igaz, hogy az erős hangsúly a szótagé, de az így adódó hangsúlyforma az egész szóé, s maga az erős hangsúly is a *s z ó n a k* valamelyik szótagjáé. S ez itt lényeges pont. Mert ha a hangsúlyt a szótaghoz kötjük, a sztronémák valóban csak az eltérő hangsúlyminőségeket foglalhatják magukban típusokként; ám ha a hangsúlyt a szó egészéhez kapcsoljuk, akkor a sztronéma kiterjeszthető az erősségi fokozatokra is, mégpedig úgy, hogy például az olaszban nem az első, második stb. szótagot vesszük erős hangsúlyúnak, hanem a szó egészét vesszük elsőhangsúlyosnak, másodhangsúlyosnak, véghangsúlyosnak stb. Ez lehetővé teszi, hogy a sztronéma kategóriájába bekerüljenek az erősségi fokozatok elhelyezési különbségei is. Így az orosz *допóза* 'út' és *допозá* 'drága' (fem.) hangteste között az a fonológiai különbség, hogy az első szóalak másodhangsúlyos, a másik viszont véghangsúlyos. S e hangsúlyformák így már családosíthatók sztronémákká. Például ugyanaz az elsőhangsúlyos sztronéma jellemző a *Ѡпон* 'holló', mint a *Ѡпом* 'gallér' szóra; sőt ugyanaz a véghangsúlyos sztronéma választja el mindkét szóalakot a *ѠрѠна* 'varjú', illetőleg *ѠпѠма* 'kapu' többes genitívuszaként használatos *ѠрѠн*, illetőleg: *ѠпѠм* szóalaktól. S a sztronéma éppúgy felhasználható morfológiai eszközként, ahogyan az alapforma hangtestének felépítésében is.

A sztronéma tehát nem a szótagnak, hanem a szó jelentését hordozó hangtest egészének szerves és differenciatív értékű hangsúlyformája.

E tekintetben funkciója a fonémához hasonló. Még abban is hasonlít hozzá, hogy amint olykor egyazon szó hangtestén belül lehetséges tetszőleges fonémaváltakozás (pl. a magyar *töröl* ~ *törül* ~ *türül*), úgy található néha egyazon szó hangtestén belül tetszőleges sztronémaváltakozás is (pl. az orosz *úhac* ~ *uháče* 'másképp'); másutt viszont a morfonematikus értékű fonémamutációhoz hasonlóan (pl. az angol *give* 'adok' ~ *gave* 'adtam') van morfonematikus értékű sztronémamutáció is (pl. az angol *present* 'ajándék' ~ *pre-sent* 'ajándékozni'; az orosz *léca* 'erdőnek a' ~ *lecá* 'erdők').

10. A szóhanglejtés és a tonéma kérdéséhez. — Vannak olyan nyelvek, amelyekben a szó hangtestéhez szervesen és disztinktív értékűen hozzátartozik valamiféle hanglejtésforma is. E nyelvekben rendszerint akadnak olyan szópárok, amelyek építő fonémáikat tekintve azonos hangtestűek lennének, de tagjaikat megkülönbözteti egymástól eltérő hanglejtésformájuk. Ilyen közismert példa a japán nyelv kiotti nyelvjárásának három *tsuru* szava, amely eső hanglejtéssel 'ívhur', magasan lebegővel 'halászni', emelkedő-esővel pedig 'daru' jelentésű (GOMBOCZ, Fonetika 51; további példák: LAZICZIUS, Fonétika 182). Ezt a példát TRUBETZKOY is említi, de ő a hanglejtésformát nem a szóalak egészéhez kapcsolja, hanem a magasságot azokhoz a fonémákhoz, amelyekeken megjelenik. Így szerinte e szavak jelentéskülönbségét (a mi megfogalmazásunk szerint csak a hangtestek különbségét) az *u* fonémák relatív magassága hordozza (így i. h. 32). TRUBETZKOY itt abba a szemléleti hibába esik, amelybe JONES a szóhangsúllyal kapcsolatban: a magassági fokot az azt hordozó szótaghoz, illetőleg az ennek magvául szolgáló magánhangzóhoz köti, ahelyett, hogy a hanglejtésformát kötné a szóalak egészéhez. Pedig itt nyilván nem neki van igaza, hanem JONESnak, aki a hangtestek egészének hanglejtésformáit családosítja *t o n é m á k á* (i. m. 153—5; így már uo. 16 is).

A polisztrón nyelvek sztronémáinak megtárgyalása után talán nem is kell sokat mondanunk a politón nyelvek tonémáiról. Jellegükben és értékükben ezek ugyanúgy a hangtestnek szerves és disztinktív értékű elemei, s ugyanúgy a hangtest egészének tartozékai. Szerepük a sztronémákéhoz — s persze a fonémákéhoz is — hasonlóan nemcsak az alapszók felépítésében és differenciálásában való részvétel lehet, hanem morfonológiai is, például a közép-szudáni mubi nyelvben: *dibēgi* (...) 'Nabel' ~ *dibēgi* (...) 'mein Nabel' (LAZICZIUS, Fonétika 182).

A sztronémának általunk, s a tonémának JONES által adott értelmezése rámutat arra is: mennyiben logikus JONES tévedése az időtartammal kapcsolatban. Annyiban, hogy ő — jobban ismerve a polisztrón és a politón nyelveket, mint a polikrónokat — az időtartamot is a szó vagy legalábbis a szótag sajátosságának vette, s így a fonémától elkülönítve, attól idegen sajátásgként, önálló kronémaként kezelte. Tévedése ennyiben megérthető. De annyiban tévedés — erre rámutattam már —, hogy az időtartam nem a hangtest egészének, hanem valamelyik fonémájának sajátága. Nem az időtartam „in abstracto” a disztinktív értékű hangtestépítő eszköz, hanem a hosszú és a rövid fonéma. JONES tehát annak a tévedésnek lett az áldozata, amelynek fordítottjába TRUBETZKOY esett a hangmagassággal kapcsolatban, midőn azt a fonémához kötötte, noha az — a hanglejtésforma részeként — a hangtest egészéé. Az természetes, hogy a hangsúly is, a magasság is fonémákon jelenik meg; de nem annak sajátága; a fonéma nem mint fonéma hordozza őket, hanem mint a szó hangtestének része. A hangerőt és a magassági csúcsot éppen ezért nem is az jellemzi,

hogy mire esik, melyik fonémára, hanem az, hogy *h o v a*, a szónak hányadik szótagjára. S könnyen elképzelhető, hogy a polisztrón, illetőleg a politón nyelv egyszerű beszélője fel sem ismeri a pusztán sztronéma vagy tonéma által megkülönböztetett hangtesteknek egyébként való azonosságát, mivel számára a szóalak nem is fonémasor plusz sztronéma, illetőleg tonéma, hanem oszthatatlan egység.

II. Az érzelemkifezés és az emfatum kérdéséhez. — A fonológia hagyományos iskolája azt tanítja, hogy vannak olyan fonémaváltozatok, amelyek nem az értelmi megkülönböztetést szolgálják, hanem az érzelmek kifejezését. Az ilyen jelenségeket stiláris változatoknak nevezi (így még a NyK. XLVIII, 20. lapján LAZICZIUS is). A fejlődés során azonban LAZICZIUS e változatokat egy sajátos külön kategóriába vonta össze (NyK. XLIX, 182—4); illetőleg később e változatoknak már csak egyik fajtájából próbált új fonológiai kategóriát alkotni: az emfatumét (l. tőle: Proceedings of the II. International Congress of Phonetic Studies 57—60; Általános nyelvészet 71—4).

LAZICZIUS gondolatmenete a következő: Ha a *nagy* és a *nāgy*, az *ember* és az *ēber* szóalakokat szembeállítjuk egymással, e párok második érzelmi telítettségét jelöl, az egyikben talán túlzó lelkesedést, a másikban rosszallást stb. Mi hordozza ezt a különbséget a kettő között? A megnyúlt *ā*, illetőleg a megnyúlt *ē*. Az adott szópárok fonetikailag olyasféle viszonyban vannak, mint a *kor*—*kór* pár tagjai; ám a fonológiai reláció egészen más közöttük. Ez utóbbiban ugyanis az eltérő időtartam két önálló szójelentést differenciál; az előzőkben nem, ott a fogalmi jelentésben különbség nincsen, csak az emfázisban. Ebből azt következteti, hogy az *a* és *ā*, illetőleg *e* és *ē* különbsége itt nem tölti be a fonémának mindhárom funkcióját, a kifejezését, az ábrázolását és a felhívását, csak kettőt, a kifejezését és a felhívását; minthogy a két alak között ábrázolásbeli különbség nincsen. Az *ember* és *ēber* szóalakot tehát úgy állítja szembe, mint két külön szót; de ezek viszonya szerinte az affektív értékű szinonimákéhoz hasonló, amelyeknek fogalmi tartalma egyezik, csak hangulati értéke más és más (pl. *apa* és *atya*). Ezt a különbséget pedig az *e*—*ē* különbsége, vagyis az *ē* időtartamtöbblete hordozza, de nem mint önálló fonéma, hanem mint pusztán két funkciós hangszköz, mint emfatum (az idézett helyeken).

Addig, hogy a két szóalak között különbség van érzelmi telítettségében, s ezt az *ā*-ra, illetőleg az *ē*-re eső időtartam-többlet jelzi, nagyjából elfogadható ez a gondolatmenet. De a további következtetések gyengéjére már TRUBETZKOJ rámutat. Kétli az úgynevezett emfatum két funkciós jellegét, hiszen az *ēber* emócionális ejtések az *e*, *m*, *b*, *e*, *r* fonémasornak minden eleme változatlanul és változtathatatlanul megvan a szóban, mégpedig ábrázoló értékkel: a szóalak a fogalmi jelentés tekintetében nem mínuszos (i. h. 27). S arra is figyelmeztet: a felhívás fonológiai eszközei nehezen sűrítethők típusokba, minthogy nem egy bizonyos fajta emóciót jelölnek, hanem emóciót általában, amelynek konkrét tartalmát és színezetét a beszédhelyzet adja meg (uo. 25).

Mi sántít LAZICZIUS emfatumában? Egyrészt az, amire TRUBETZKOJ utal: hogy az emfatus szóalak a közömbös hangulatúval szemben nem mínuszos, hanem éppen pluszos: a szokásos — és hangulatilag közömbös — fogalmi jelentés változatlanul megvan benne, de emellett még az érzelmi telítettséget is kifejezi. Másrészt — és még sokkal jobban — az sántít benne, hogy LAZICZIUS az érzelemkifejezés sokféle eszköze közül önkényesen kiragad egyet, s azt

önállósítja; mégpedig úgy — ez már a harmadik hibája —, hogy ezt az érzelme-kifejező sajátságot a fonémához köti, noha az egyáltalában nem ahhoz tartozik.

Mik lehetnek az érzelme-kifejezés eszközei? A maga alkotta emfatikumon (lényegében: az időtartamtöbbleten) kívül LAZICZIUS is említi a szokásostól eltérő helyű vagy erősségű hangsúlyt (Általános nyelvészet 86, 90); JONES ugyanezeket sorolja fel, s hozzá még a hanglejtést is (i. m. 109—14). — Ha a magyarban akár csak hirtelenében is körülnézünk, a következő típusokat találhatjuk (teljességre nem is törekedve): 1. a szókezdő erős artikulációja, amely például szókezdő explosívokon elzöngétlenedés, nasalisokon erős zár és némi nyúlás, szókezdő magánhangzókon glottis-zár formájában jelentkezik: *tisznóság, kazember; mmarha; 'átkozott, 'érthetetlen* stb.; 2. a hangsúlyos, esetleg a hangsúlytalan helyzetbeli magánhangzó artikulációjának lejjebb tolódása: *égen, barzasztó* stb.; 3. a hangsúlyos szótag magán- vagy mássalhangzójának erős nyúlása: *nágy, ember!*, illetőleg: *borzasztó, hihhetetlen* stb.; 4. az egyébként is jelenlevő hangsúly vagy hangmagassági pont erejének növekedése: *átkozott*, igen erős szóeleji hangsúllyal; *Nem mész ki!?* igen magas kezdéssel; stb.; 5. erős nyomaték (s ennek következményeként dallamesűcs is) a mellékhangsúlyos helyek valamelyikén, leggyakrabban a harmadik szótagon, összetett szóban a második elem első szótagján: *rette netes dolog ez!, haszon'talan kölyök!; te 'hatalom-bitórló;* stb.; 6. ugyanez a mondatnak minden mellékhangsúlyos helyén, azaz minden páratlan számú szótagján: *Mit csi'náljak, 'Uram'isten:* √√√; stb. S természetesen mindezek jelentkezhetnek egymással kombinálódva.

Az elmondottak után talán jogosan tesszük fel a kérdést: e sok érzelme-kifejező eszköz közül miért éppen az időtartam-növekedést emeli ki és önállósítja LAZICZIUS? S miért köti a fonémához azt, ami egyáltalában nem hozzá tartozik? Mert — mint láthattuk — a fentiek egyikében sem mondhattuk azt, hogy az emfatikus alakban egy *á* és egy *'á*, egy *h* és egy *hhh* stb. hangszköz áll egymással szemben (különösen nem úgy, mint fonéma valamiféle emfatikummal). Az érzelme-kifejező eszközt mindenütt valamelyik fonéma hordozza — mi hordhatná más? —; de ez a fonéma nem minőségével, hanem mindig helyzetével volt jellemezhető, például: a szókezdő magánhangzó, a szókezdő mássalhangzó, a harmadik szótag magánhangzója stb. Az emfatikum — nevezzük így e sajátos eszközöket, de szélesre tágítva a fogalmat — tehát nem a fonémának, hanem a szónak, a hangtest egészének sajátja; hogy *h o v a* esik, az kötött, de hogy *m i r e*, az véletlen. S nyilvánvaló, hogy az emfatikus szóalak a fogalmi jelentést éppúgy hordozza, mint a hangulatilag közömbös; csak emellett még pluszt is hordoz: az érzelmi telítettség jelölőjét, illetőleg jelölését.

LAZICZIUS emfatikuma annak a tévedésnek a szülötte, amelynek folytán TRUBETZKOY a hangmagasságot a fonémához kötötte; s fordítottja annak a hibának, amelyet JONES követett el a kronémával kapcsolatban.

12. Mit mondhatunk tehát összefoglalóan témáról, a hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásáról?

A h a n g s z í n e k különbsége minden nyelvben szavak hangtestének felépítésére és egymástól való megkülönböztetésére felhasznált önálló eszköz. Sok nyelvben erre szolgálhat az i d ő t a r t a m is. Az e két hangtulajdonságot képviselő hangegyedek az illető nyelvnek egymással fel nem cserélhető önálló elemei a hangtestek felépítésében, vagyis f o n é m á k. A polisztrón nyelvekben a szóalak h a n g s ú l y f o r m á j a, a politón nyelvekben pedig h a n g l e j t é s f o r m á j a ugyancsak önálló értékű alkotó és differenciáló eleme a

szavak hangtestének; ezek itt a fonémákból felépülő hangtesten jelennek meg, de csak vele együtt érvényesek, elszakíthatatlanul a szóalakhoz tartoznak, csak hogy nem egyes fonémáihoz, hanem az egészhez, mint *s z t r o n é m á k*, illetőleg *t o n é m á k*.

A fonémának, sztronémának és tonémának a szó jelentéséhez közvetlenül nincsen köze. *F u n k c i ó j a* nem a jelentés hordozása és differenciálása, hanem a jelentést hordozó és differenciáló hangtest felépítésében és elkülönítésében való részvétel.

A kész szóalakon — jelentésének és funkciójának teljes meghagyásával — olykor megjelenhetnek olyan sajátságok is, amelyek a beszélő érzelmi állapota, a szó érzelmi telítettségére utalnak. Az emfázis kifejező eszközei igen változatosak: artikulációs, időtartambeli, hangsúly- és hangmagasságbeli különbségek egyaránt felhasználhatók e célra. Ezek a társadalmi értékű eszközök és formák közös néven *e m f a t i k u m o k*. Az emfatikum sohasem a fonémához tartozik, amelyen jellegzetes sajátsága megjelenik, hanem a szóalak egészéhez; funkciójában pedig — minthogy nem a szó hangtestének megalkotásában vesz részt, hanem beszédbeli helyzetére utal — tulajdonképpen a mondatfonológiába tartozik, tehát a fonémától, a sztronémától és a tonémától élesen elválasztandó.

DEME LÁSZLÓ